

Чи існує українська цивілізація?

Роздуми довкола книги «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання»*

Микола МИХАЛЬЧЕНКО,
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Проблеми цивілізаційного осмислення історичного та етнологічного процесів дедалі більше цікавлять українську гуманітаристику й політичні науки також. Як відомо, на теренах сучасної України виникла одна із найдавніших світових цивілізацій, пов'язана із формуванням індоєвропейської культури, надбання і традиції якої успадкували українці й численні народи світу. За роки незалежності нашої держави методологія української історіографії, етнополітології та інших галузей гуманітарного знання зазнала помітних змін, що проявилось насамперед у поступовому переході від формаційного до цивілізаційного трактування історичного процесу. Він дає змогу створити більш цілісне знання про Україну та українство як складову європейської і світової цивілізації, зосередити увагу не так на соціально-економічному й політичному аспектах, як на світоглядно-культурних та духовно-ціннісних.

18

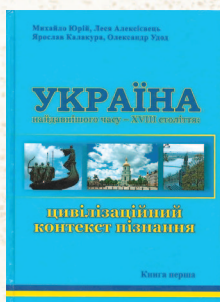
Поспіль за дослідженнями Ю. В. Павленка¹, М. Є. Горелова, О. П. Моці, О. О. Рафальського², В. Е. Гончаревського³ та інших побачила світ перша книга великого проекту «Україна: цивілізаційний контекст пізнання» М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвця, Я. С. Калакури та О. А. Удода, яка охоплює надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії – від найдавніших часів до XVIII століття включно і торкається проблеми української регіональної цивілізації, з приводу якої зовсім недавно автору цих роздумів⁴ довелося писати на сторінках часопису «Політичний менеджмент».

Авторський квіртет поставив перед собою досить амбітну мету: системно й комплексно викласти витоки, зародження і найважливіші етапи пізнавальної діяльності українського народу в контексті цивілізаційного

осмислення свого етногенезу, формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. Наголос зроблено на з'ясуванні місця й ролі культури та духовності в історії України і світу як основної складової цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу й Заходу. В ході реалізації цієї мети науковці творчо залучили вітчизняні та зарубіжні праці попередників, використали широкий спектр конкретно-історичних та історіографічних джерел, застосували сучасні методи дослідження, запропонували оригінальну структуру праці. Все це дало можливість створити досить ґрунтовне й актуальне, підсумково-узгальнююче й комплексне дослідження, підготовлене на міждисциплінарному рівні, яке відзначається науковою новизною й має

системний характер. Воно стало результатом творчої інтеграції найновіших надбань не лише істориків, а й етнологів, культурологів, політологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо.

В основу праці покладено проблемно-хронологічний принцип з акцентом на феномен соціокультурної розмаїтості та самобутності локальної цивілізації українського народу, його культури, мови й духовності на тлі світової і східноєвропейської цивілізації. Як візитівка дослідження, окрім вступу, виступає перший розділ «Українознавчий вимір культури і соціокультурної картини світу», в якому викладено теоретичні та методологічні засади дослідження українського й світового історичного процесу на основі цивілізаційного осмислення. Його сутність і роль у методологічному інструментарії науки авто-

Михайло Юрій

Леся Алексієвць

Ярослав Калакура

Олександр Удод

*Рецензія на книгу: Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. Ф., Алексієвць Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. – Кн. 1. – Київ – Чернівці – Тернопіль: Астон, 2012. – 700 с.

¹Павленко Ю. В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – 3-тє вид, стереотипне. – К.: Либідь, 2001. – 360 с.

²Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К.: ЕксОб, 2005. – 632 с.; Іх же. Держава і цивілізація в історії України. – К.: ЕКО-ПРОДАКШН, 2009. – 879 с.

³Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К.: Логос, 2011. – 219 с.

⁴Михальченко М. І. Українська регіональна цивілізація // Політичний менеджмент, 2012. – № 3.

ри з'ясовують шляхом порівняння із формаційним та іншими підходами, зокрема синергетичним. Вони переконливо показують обмеженість можливостей формаційного підходу з його класовим поясненням історичного процесу і доводять переваги цивілізаційного, який забезпечує цілісне сприйняття світової і національної історії, насамперед багатомірності її соціокультурного й духовного змісту. Проте автори далекі від ідеалізації та абсолютизації цивілізаційного трактування історії, більше того, вони ставлять під сумнів його універсальність, висловлюються за синтез теорії прогресу і циклічності з теорією локальних цивілізацій та ментальностей. Головну роль відведено концепції соціокультурного виміру історії, за якою культура розглядається як найбільше багатство людини і людства, що акумулює нагромаджений досвід всієї попередньої історії. Під цим кутом зору змальовується культурна картина світу і місце в ній України. Картина світу трактується як карта-схема життєвого простору і часу людини й людства, його еволюції, яка інтегрує всі відомі образи й поняття в єдиний системний образ, динамічно змінюючись і збагачуючись. З'ясовуючи картину світу України як держави, етнічної та політичної спільноти, науковці виокремлюють такі її складові аспекти: теоретичні та прикладні проблеми культурно-антропологічного, етнологічного, етнопсихологічного і політичного розвитку українського етносу; аксіологічні засади; історична пам'ять і її свідомісні виміри; етнічна ідентичність; мовний феномен у етнополітичному полі; духовний потенціал українства; сучасний стан титульного етносу, його потенційні ресурси (с. 67). Автори висловлюють стурбованість тим, що є сили, котрі намагаються утвердити в Україні «общерусскую» картину, маскуючись парадигмою «Русского мира», прагнуть закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови.

Систематизуючи результати рецензованого дослідження, можна виокремити низку сюжетних ліній, за якими простежується цивілізаційний погляд на українську минувшину. **По-перше**, тут викладено історіософське бачення і діалектику знання в контексті історії взаємодії культури, цивілізації та держави. Шляхом порівняльного зіставлення феноменів культури й цивілізації (с. 87–89) обґрунтовується висновок про культурно-цивілізаційну взаємозумовленість буття і свідомості українців, необхідність формування етнонаціональної, соціокультурної, геополітичної цілісності України як держави, території та народу, утвердження національно-громадянської ідентичності, подолання розколів, модернізаційних суперечностей і адаптації до європейських цінностей.

Неупереджений аналіз історичного минулого України дав науковцям можливість виявити її цивілізаційну належність і власну самобутність, розкрити особливості еволюційного переходу від однієї цивілізації до іншої і породжуваних ним суперечностей. У зв'язку з цим звернуто увагу на зовнішні травми й розколи всередині тіла українського народу, їх вплив на етнічні та соціальні процеси, культуру, релігію, зміст відтворювальної діяльності, спосіб життя, особистісну культуру тощо. Ідеться про наслідки розколу християнства на католицизм і православ'я для України, про розпад Київської держави, розділ козацької України за Андрусівським перемир'ям, процес насильницького відриву України від Європи починаючи із часів Петра I, про поділ українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями. Не оминули автори й проблему порубіжжя й межовості України між Сходом і Заходом та формування периферійних культур, сліди яких рельєфу простежуються в сучасних реаліях. Дослідження переконливо доводить, що з цивілізаційної ретроспективи Україна належить до християнського світу, до європейського цілого, і це зумовлює її євроінтеграційний вибір сьогодні.

По-друге, значне місце у праці посідають проблеми історичної пам'яті та свідомості українського народу (розділ 3). У цьому контексті розглянуто особливості міфологічного мислення українців та їхніх пращурів, співвідношення релігійних і світських міфів, несвідомого й архетипів, взаємодію міфів створення і героя. Автори виокремили найхарактерніші ознаки міфологічного мислення, на конкретних прикладах показали його формально-логічно-образне, символічне, метафоричне забарвлення з паростками наукового пояснення світу, з проявами парадигматизму та когнітивізму, з елементами реальності (с. 145–146). На підставі аналізу праукраїнських легенд, міфів, казок, епосу, їх порівняння із творчістю інших народів змодельовано витоки й розвиток свідомості українського етносу, які цілком уписуються в етапи становлення свідомості європейців.

По-третє, з'ясовується сутність та подається характеристика традиційного суспільства і традиційної картини світу. Наголошується, що історія людства постає як ланцюг і естафета традицій, які успадковуються і передаються від покоління до покоління і становлять підґрунтя його прогресу. Вони відтворюються і в історичній свідомості та сприяють установленню ідентичності суспільства, його соціокультурної відмінності від «інших». Пізнання традицій – це ключ до осмислення традиційного суспільства як соціальної системи і життєвого середовища людини, а відтак

і традиційної культури та свідомості, в яких поєднуються концепти правди й істини, дійсності та справжності. За хронологічним виміром історії людства на традиційне суспільство припадає найбільший відрізок часу, в якому вирізняють три історичні епохи: первіснообщинність, рабовласництво та середньовіччя. З розколом первіснообщинного ладу природа традиціоналізму набувала принципово іншого характеру, в неї влітаються багатоманітність та суспільні суперечності. У свою чергу, рабовласництво і феодалізм викликають до життя нові форми соціальної регуляції і трансляції соціального досвіду: держава, поділ праці, зародження і розвиток писемності, інституціалізація освіти, науки, мистецтва тощо (с. 256–257).

На основі характеристики традиційного суспільства та традиційної культури автори розглянули сакральне й ментальне як пріоритетні особливості та феномен давньоруської (давньоукраїнської) культури. У цьому зв'язку висвітлюються ритуали посвячення, обряди переходу (ініціації), календарні обряди, жертвоприношення як сакральний аспект магічних дій праукраїнців.

По-четверте, автори рецензованого дослідження загострили увагу на соціокультурному вимірі історії українського державотворення. Ідеться про парадигму історичної обумовленості державності загалом й української зокрема, про з'ясування витоків Києво-Руської держави, її самобутності та християнізації, роль візантійської спадщини в державотворчих процесах та ін. (Розділ 6). Науковці не оминули такої контроверсійної проблеми, як «Русь і монголи», поставивши під сумнів «феодалну роздробленість» Русі як головну причину поразки. Перемога була зумовлена тим, що матеріальний і духовний потенціал порівняно невеликого монгольського народу став військовою силою, за допомогою якої на реалізацію завойовницької мети було поставлено потенціал підкорених країн фактично всієї Азії, їх населення, озброєння і воєнне мистецтво. Втручання монголо-татарського чинника ускладнило ситуацію на Русі, негативно вплинуло на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток, на подальшу долю князівств, призвело до формування двох центрів: Володимиро-Суздальського та Галицько-Волинського. Відтак відбувся цивілізаційний розкол між Південно-Західною Руссю – спадкоємцем київської державної і духовної традиції, орієнтованої на ті народи, держави й культури, які стояли на порозі формування ліберальної цивілізації, та Північно-Східною Руссю – центром майбутньої Московської держави з усіма атрибутами східної деспотії (с. 473). Автори до-

тримуються усталеного в новітній українській історіографії концепту, за яким прямим продовжувачем державницьких традицій Києва стала Галицько-Волинська держава, а їх елементи зберегла Литовсько-Руська держава.

По-п'яте, розглянуто місце України в міжцивілізаційному просторі постренесансної доби. Автори одні з перших в українській історіографії простежили меморіалізацію історичної та соціокультурної травми українського народу, отриману під час польсько-литовського завоювання (сьомий розділ книги). З одного боку, всебічно проаналізовано причини й сутність кризи української етнічної ідентичності, її маргіналізації, а з другого, показано процес збереження і воскресіння етнічних традицій, цивілізаційної ідентичності українства, самотності його культури, формування мовної картини світу українського народу і становлення української нації. Накрізьно проходить «меморіальна парадигма» історичної та соціальної (колективної) пам'яті, їх взаємодії із культурною та професійною історіографією. На думку дослідників, постмодерністська критика істотно похитнула кордони між історичною наукою і культурною пам'яттю, остання трактується як форма трансляції та актуалізації культурних змістів. Культурна пам'ять виступає фундаментом, на якому ґрунтується ідентичність етносу, нації, їх стійке існування у часі і просторі. Водночас культурна пам'ять допомагала долати кризи української ідентичності, зокрема після польсько-литовського завоювання, коли, здавалося б, могла настати етнічна катастрофа українства, але ця критична ситуація стимулювала мотиваційні процеси виживання українського народу і його культури під впливом Ренесансу та Реформації. На цьому тлі дещо новим видається погляд на наслідки Люблінської унії 1569 року. Попри її негативи, на думку авторів, виникла сприятлива ситуація для ширшого утвердження української ідентичності, оскільки майже всі етнічні землі українського народу опинилися у єдиному політичному тілі, у складі однієї, на той час досить розвиненої культурно-цивілізаційної держави – Польської корони. До основних чинників цивілізаційної ідентичності українців, як їх усвідомлення самотності та «відмінності від інших», автори віднесли: спорідненість культурних традицій і поглядів на спільне походження та історію; пізнавально-емоційне розуміння своєї спільності, унікальності, належності до певного типу цивілізації; наявність єдиної мови, територіальних і культурно-соціальних кордонів (с. 542).

По-шосте, велику питому вагу в дослідженні отримали соціокультурні, націодержавотворчі та релігійні

процеси козацької України XVI–XVIII століть. В епіцентрі восьмого розділу – зародження козацтва як межового генотипу українського народу, унікального для європейської історії культурно-соціального явища й феномену лицарства. Об'єднавшись у Січ і назвавши себе «товариством», запорожці в такий спосіб підкресливали спадкоємність традицій княжих часів і європейського лицарства. Водночас вони виробили власну модель посвяти в лицарство, вільної організації війська, республіканського устрою і демократичних принципів державного життя. Українське козацтво уособлювало європейські ідеї свободи, рівності та справедливості з давньоукраїнським розумінням волі. Автори приєднуються до думки Д. І. Дорошенка про те, що завдяки козацтву почала утверджуватись українсько-козацька ідентичність як основа модерної української нації (с. 608).

Простежуються дещо нові погляди на події Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, які розглядаються в контексті реформаційного вектора Тридцятилітньої війни. Доволі ґрунтовно проаналізовано долю української ідентичності, яка опинилася під пресом політичних маніпуляцій Варшави й Москви та міжконфесійного протистояння. При цьому наголошується, що Україна, тривалий час перебуваючи у складі Речі Посполитої, так чи інакше втягувалась у західноєвропейський суперетнос, і, відповідно, в ній відбувались ті самі зміни в соціокультурному житті, що й на Заході (с. 611). Проте внаслідок чигиринської-московських угод 1654-го і переяславських статей 1659 року, реалізації геополітичних планів Москви і цинічної політики експансії Російської імперії кінця XVII–XVIII століть поглибився процес маргіналізації та акультурації українського соціуму. Автори звернули також увагу на те, що ці негативні процеси не оминули й російського етносу.

Впадає у вічі новизна авторських підходів до Визвольної війни українського народу, яка розглядається в контексті наслідків Люблінської 1569 року та Берестейської унії 1596 року, аналізу їх причин, мотивів, суті та наслідків для соціокультурного розвитку, а водночас і нового розколу України. Витоки Берестейської унії дослідники вбачають не так у площині конфронтації православних і католиків, відносин православної Русі з латинським Заходом, як у загальних процесах, породжених епохою Реформації, Контрреформації та Відродження, а також поширенням ідей протестантизму. Вони обстоюють думку про те, що Унія стала такою значною подією, котра не може бути оцінена за біполярною шкалою: «добре – погано» (с. 653). Контрреформація руйнувала принцип віротерпимості, не допускала утворення

протестантської національної церкви. Польська держава на чолі із Сигізмундом III у відповідь на геополітичну стратегію Москви зі створення підлеглого собі православного світу взяла курс на формування загальнодержавної церкви, що й загостило міжконфесійне протистояння. З Берестейською унією пов'язували сподівання на пом'якшення конфронтації на релігійному ґрунті, встановлення «рівноваги» між католиками і православними, збереження українськості в церковному житті. Але втручання політиків і державних структур у справу церкви призвело до ескалації релігійних конфліктів. До протиправославного руху долучилося й козацтво, бо його масова свідомість аж ніяк не відрізняла «католиків-ляхів» від католиків східного обряду. Боротьба козаків за «руську» віру підігрівала православним кліром і набувала характеру міжетнічного протистояння «руських» і «ляхів». Московський патріарх Никон закликав Олексія Михайловича розширити межі православного царства «від моря до моря». Він скористався повстанням під проводом Богдана Хмельницького, щоб помститись і послабити Польщу, а згодом узяти в підданство Україну. Не випадково на Переяславській раді 1659 року московський воєвода князь О. Трубецької наводив статтю договірної угоди, за якою митрополит київський мав перейти під благословення святого патріарха Московського і всієї Великої і Малої Білої Русі. Наступне приєднання Київської митрополії до Москви призвело до втрати релігійної ідентичності України, а відтак негативно вплинуло на національну ідентичність і культурно-духовну самотність українців.

Аналізуючи явища маргіналізації та акультурації українського та російського соціумів у другій половині XVII–XVIII століть, автори цілком слушно зазначили, що вже упродовж XV – першої половини XVII століть культури обох народів розвивалися не тільки різними шляхами, а й опинилися на різному щаблі, що й спонукало царизм удатися до «українізації» російської духовної культури. На конкретних прикладах розвитку освіти, літератури, мистецтва, архітектури показано благотворний вплив української культури, її діячів на російську. Свого часу І. Лисяк-Рудницький зазначав, що культурно-духовний потенціал України починаючи з княжої і козацько-гетьманської доби, з часів Києво-Могилянської та Острозької академії, появив університетів виступав донором інших культур, її духовними соками «годувалися» чужі держави, їхні культурні організми. Дослідники доходять висновку, що сліди маргінальності, пов'язаної з комплексом меншовартості, виявляються і в сучасних умовах, коли частина еліти України так і не визначи-

лася зі світоглядною орієнтацією за параметрами Схід–Захід (с. 687).

Навіть такий стислий огляд колективної праці «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання» дає змогу зробити висновок про те, що українська гуманітаристика поповнилася актуальним і цінним дослідженням, яке збагачує знання не лише про етногенез українського народу, його соціокультурний розвиток у найдавніші часи, княжу та козацько-гетьманську добу, про формування української нації, про український національно-визвольний рух, історію української державності, а й методологію історичного дослідження, утверджуючи цивілізаційне осмислення української історії в контексті європейського і світового історичного процесу.

Дослідження відзначається науковою новизною і свіжістю думки, має історіософське й етнополітологічне забарвлення, теоретико-методологічний характер. Така оцінка аж ніяк не означає, що воно не має слабких місць, недоліків та деяких упущень. Помітним є різний стиль подачі конкретно-історичного матеріалу, рівень узагальнень, полеміки з іншими дослідниками й аргументації окремих положень. Деяким місцям властива фрагментарність, зокрема характеристично-категоріально-понятійного апарату, трактуванню таких понять, як цивілізація, локальні цивілізації, маргіналізація тощо. Доцільно було б повніше розкрити сутність традицій як способу передавання історичного досвіду, їх роль у забезпеченні наступності й безперервності суспільного розвитку, зробити більший акцент на засоби оновлення та збагачення змісту традицій, їхньої соціокультурної ролі (с. 248–249). Недостатньо аргументовано видається теза про маргінальність українського козацтва (с. 599). Авторам не вдалося уникнути невиправданих повторень у різних розділах. Це стосується моделі й картини світу (с. 54, с. 126), ролі традиційного суспільства та ін. На наш погляд, варто було б більше уваги приділити політологічним аспектам українського націотворення та державного життя. Не обійшлося й без лексичних погрішностей та редакторських недоглядів. На нашу думку, таке ґрунтовне дослідження слід було доповнити іменним і тематичним покажчиками. Цю прогалину можна заповнити шляхом створення спільних покажчиків для першої та другої книги.

Висловлені зауваження не зачіпають загального концепту дослідження, побудованого на цивілізаційній моделі історичного розвитку з екстраполяцією його на українські реалії. Воно засвідчує, які додаткові можливості відкриває парадигма локальних цивілізацій для осмислення етногенезу українського народу, тягlosti націотворення, для переорієнтації дослідників із кількісних на якісні критерії соціокультурного й політичного розвитку суспільства, соціалізації суспільних відносин. Хочеться висловити надію, що автори врахують зазначені недоліки в наступній, другій книзі. Маємо відомості, що праця, з інтересом зустрінуто науковою і студентською спільнотою, виявиться корисною не тільки для професійних істориків, магістрантів та аспірантів, а й для політологів, етнологів, для широкого кола читачів загалом.

Кирило та Мефодій

За рішенням ЮНЕСКО 2013-й оголошено Міжнародним роком Святих Рівноапостольних Кирила та Мефодія – двох братів, творців слов'янської абетки. Вони утвердили норми старослов'янської (літературної) мови; християнізували слов'янство, чим докорінно змінили усталений світогляд та звичаї слов'янського народу; започаткували інтенсивний переклад і розповсюдження християнської релігійної літератури.

Грецькі місіонери Кирило (світське ім'я – Костянтин, 827 р. н.) і Мефодій (світське ім'я – Михайло, 815 р. н.) народилися у візантійському місті Салоніки (сучасна назва – Фесалоніки, Греція) в сім'ї військового – друнгарія (офіцера). Грецьке походження матері та болгарське – батька, а також двомовність місцевого населення (грецька мова і болгарсько-македонський діалект) сприяли тому, що брати з дитинства ідеально засвоїли грецьку й мову солунських слов'ян. Кирило здобув освіту в школі при імператорському дворі у Константинополі, а Мефодій розпочинав свою діяльність у військовій сфері.

Уже з середини 850-х років починаються місіонерські подорожі Кирила та Мефодія. Так, за дорученням візантійського імператора Михайла III вони помандрували до Болгарії та Сирії, яка на той час була захоплена арабами.

Однак вагома просвітницька діяльність солунських братів розпочалася з так званої Хозарської місії (860 р.) переважно на території Херсонесу (Крим), хозарський каган бажав прийняти християнство. Кирило і Мефодій мали проповідувати Євангеліє серед хозарів. Місія знаменна тим, що в Корсуні Кирило та Мефодій знайшли святі мощі IV Папи Римського – великомученика Климента.

Вважається, що для слов'ян найважливішою стала Моравська місія (863 р.) братів на прохання великоморавського князя Ростислава до візантійського імператора Михайла III відрядити достойних осіб для проповіді нової віри та перекладу Святого Письма рідною слов'янською мовою, бо «... не розуміємо ми ані грецької мови, ані латинської, одні нас учать так, а другі іначе, тому не розуміємо ні змісту книжок, ні читання їх. Пошліть нам учителів, які можуть пояснити нам написане в Книжках і допомогти зрозуміти їх» (Літопис Руський. – К., 1989. – С. 14–45).

Адже в середині IX століття Моравія перебувала під гнітом сильної німецької монархії Карла Великого і діяльність німецьких місіонерів не мала успіху через чужу їй не знайому для моравського народу латинську мову. Прибувши на слов'янські землі, Кирило та Мефодій розгорнули активну просвітницьку діяльність: читали проповіді, перекладали книги Святого Письма. Проте для всеохопної перекладацької роботи була створена слов'янська абетка («кирилиця»), за допомогою якої 870 року зробили переклад Святого Письма. Діяльність солунських братів-проповідників викликала занепокоєння не тільки німецьких єпископів, а й самого Риму, бо можливість розколу між Західною та Східною церквами (православною та католицькою) ставала дедалі реальнішою. Саме тому Папа Римський Миколай викликав Кирила на суд до Риму, але доля розпорядилася інакше: солунський місіонер не застав Миколая живим, а наступник Папи Адриан II поставився до Кирила прихильно.

869 року Кирило помер у Римі, його брат Мефодій висвятився на єпископа Панонії і присвятив їхній спільній справі решту життя (885 р.).

Грецькі місіонери брати Кирило та Мефодій присвятили життя духовній справі – утвердженню християнства серед слов'янських народів і показали, що невтомна подвижницька просвітницька праця на тлі християнських засад і любові до Бога здатна служити людям вічно.

Гретта МАРАХОВСЬКА.